

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ВСТАНОВЛЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ

КАНЦІР Володимир Степанович - доктор юридичних наук, професор, кафедра кримінального права і процесу Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»

ЖЕЛІК Максим Борисович - аспірант кафедри кримінального права і процесу Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»

Исследуются вопросы уголовной ответственности за принятие предложения, обещания или получения неправомерной выгоды в истории уголовного законодательства. Определена сущность исторического аспекта происхождения понятия «неправомерная выгода».

Ключові слова: історія, корупція, неправомірна вигода, хабар, грошові кошти, інше майно.

Постановка проблеми

«Будь-яку правову проблему неможливо розв'язати, не дослідивши належним чином її генезис» [1, с.45], оскільки розвиток норм сучасної кримінальної юстиції коріниться в історії права, що надає сучасним науковцям повчальні уроки, які потрібно вміти використувати [2, с.284]. Позитивний та негативний досвід історичного минулого пояснює причини появи кримінально-правових норм, дозволяє оцінити положення, що в них містяться, з точки зору їх ефективності, спрогнозувати розвиток законодавства, а також сприяти його вдосконаленню [3, с.241]. У такий спосіб можна відстежити появу перших кримінально-правових норм, які регламентують відповідальність за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди, проаналізувати неузгодженості, які існували в минулому, а також почерпнути позитивний правовий досвід у цій частині.

Стан дослідження

Дослідження історичних аспектів встановлення кримінальної відповідальності за

прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди не знайшло свого детального розроблення у кримінально-правовій літературі. Так, одні автори вивчали основні етапи боротьби з хабарництвом [4], другі – історію криміналізації зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми [5], натомість, треті – розвиток кримінального законодавства у сфері протидії корупції суддів [6]. Проте, доводиться констатувати, що у цих кримінально-правових дослідженнях висвітлюються тільки фрагментарно окремі питання щодо історичного розвитку кримінально-правової протидії прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди, що викликає потребу продовжити і розвинути дослідження у відповідному напрямку.

Метою статті є дослідження історичних аспектів встановлення відповідальності за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди.

Виклад основних положень

Аналізуючи історію вітчизняного кримінального права, зокрема, через призму злочинів, які полягають у прийнятті пропозиції, обіцянки або одержанні неправомірної вигоди, слід зупинитись на пам'ятках права, до яких належать Руська Правда, Литовські Статути (1529, 1566, 1588 рр.), Права, за якими судиться малоросійський народ 1743р., а

також пам'ятках російського права - Судебники 1497 р. 1550 р., Соборне Уложення 1649 р., Артикул Воєнний 1715 р., Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р., Кримінальне Уложення 1903 р., КК УРСР.

«Вінцем давньоруського права є кодифікований юридичний збірник Руська Правда» [7, с.46]. Слід відзначити, що у цій пам'ятці права не встановлювалась кримінальна відповідальність за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди. Окрім того, не фігурувало саме поняття «неправомірна вигода». Разом із тим, у п.14 Короткої редакції Руської Правди зазначено наступне положення: «якщо хто буде стягувати з іншого гроші, а той стане відмовлятися, то йти йому на суд 12 осіб». Однак в даному пункті не вказано про те, що кошти стягувались для власної наживи особи, оскільки не виключені випадки, що гроші стягувались для покриття певних витрат, які потрібно відшкодувати.

У цій пам'ятці права були передбачені положення, які встановлювали правила надання грошової допомоги «кормління», яка сплачувалась населенням відповідної території за виконання вірниками та їх намісниками своїх службових обов'язків. Зокрема, у коментарі до ст.7 Розширеної редакції Руської Правди вказувалось наступне: «разом з судовими зборами княжа влада узурпує стародавні судові права вільних общинників і вводить княжий суд. Вірник і супроводжуючий його намісник творить у громаді суд і розправу і стягує на користь князя віри і продажу (у справах, не пов'язаних із вбивством), отримуючи частину грошей і у свою користь. Крім того, громада зобов'язана згідно із законом утримувати вірника і намісника, годувати їх і їх коней» [8, с.63]. З вищезазначеного положення випливає, що отримання вказаними особами частини грошей від населення у свою користь не суперечило букві закону та вважалось соціально-прийнятним явищем. До XVIII століття чиновники взагалі не мали «фіксованого» заробітку і жили лише з коштів, які отримували в якості «приношень» і дарунків від громадян, до того ж, розмір цих «поборів» жодним чином не обмежувався [9]. Водночас, позитивне вирішення спірних питань службовцями на користь «дарувальни-

ка» не було підставою для притягнення осіб до відповідальності [10, с.81].

У 1497 та 1550 рр. було створено Судебники великого князя Казимира, які значної мірою запозичили норми «Руської Правди». У цих пам'ятках права була передбачена заборона одержання так званих «посулів», які у Судебнику 1550 р. трактувались як винагорода чи хабар. Зокрема, у Судебнику 1497 р. були передбачені наступні положення: «посулів бояром і окольничим і дяком внаслідок здійснення правосуддя не мати нікому» (п.1). «А недільщиком на суді на боярина, і на окольничих, і на дяків посула не просити і не мати, а самим від поруки посулів не мати (п.33).

У Судебнику 1550 р. також знаходимо норми про заборону отримувати винагороду чи хабар. Зокрема, у п.3 вказується наступне: «хто посул візьме і звинуватить не по суду...». При цьому поняття «не по суду» трактується як «вчинення дій за хабар, всупереч достовірним результатам слідства і суду». Однак, у цих документах була відсутня система покарань за вчинення вищевказаних дій. Виняток становить п.4 Судебника 1550 р. у якому передбачалось тюремне ув'язнення дяка за те, що він взяв посул і «справу записав не по суду» [11, с.54, 78]. Таким чином, у Судебниках 1497 та 1550 рр. була передбачена заборона одержання посулів лише у сфері судочинства.

Судебники Казимира не були всебічною кодифікацією права, а тому на їх зміну прийшли Литовські Статути 1529, 1566 та 1588 рр. Питання одержання неправомірної вигоди відповідало загальній тенденції внутрішньої політики Великого князівства Литовського як держави, сутність якої полягала в забороні одержання неправомірної винагороди за вирішення справи по дружбі [10, с.81]. Разом із тим, у цьому документі не фігурували терміни «неправомірна вигода» чи «хабар». Зокрема, в статті 39 Розділу 3 Литовського Статуту 1566 р. містився припис про те, що «кожному стану всім заривно однакую справедливості чинить без от волюки, а от прав немаем ничого брати» [12, с.112].

У 80-х р. XVII ст. на територію Гетьманщини із ліквідацією її політичної та правової автономії починає поступово поширювати-

ся російське імперське законодавство, основним джерелом якого було Соборне Уложення царя Олексія Михайловича 1649 р., яке вважалося універсальним кодексом законів феодального права, що не мало аналогів у попередній законотворчій роботі та сприяло подальшому зміцненню самодержавного ладу [13, с.76]. У цьому документі регламентувалась кримінальна відповідальність за одержання неправомірної винагороди. Деякі дослідники критично оцінювали вищезгадану пам'ятку права, оскільки, на їх думку, вона не розширила, а навпаки, звузила сферу правового регулювання аналізованого посягання [14, с. 23]. Однак з такою позицією навряд чи можна погодитись, оскільки Соборне Уложення 1649 р. розширило коло суб'єктів, які підлягають кримінальній відповідальності за одержання неправомірної вигоди (боярин, воєвода, окольнічий, дяк, суддя, думна людина і будь-яка наказна людина). Зокрема, у ст.5 та 6 Глави X містилось наступне положення: «як буде боярин чи окольнічий чи думна людина позивача або відповідача по посулам або по дружбі чи по не дружбі несправедливо звинувачувати, а винного відпустить..., то за таку вину у них забрати честь». «Воєводам і дякам і всяким приказним людям за такі ж неправди чинити той же указ» [15, с.102-104].

Наступний період розвитку законодавства, який пов'язаний із встановленням відповідальності за одержання неправомірної вигоди, пов'язаний з іменем Петра I, під час правління якого «розцвіли і корупція і жорстока боротьба з нею» [16]. З метою попередження корупційних злочинів він завів новий порядок проходження державної служби для воєвод, які не могли знаходитися на цій посаді більше двох років. Однак відповідний термін міг бути продовжений лише за умови, якщо було письмове прохання жителів міста про те, щоб відповідна особа продовжувала виконувати свої обов'язки [16]. Окрім того, Петром I була введена в дію низка указів, які мали радикальний та принциповий характер щодо заборони отримувати чиновникам будь-яку незаконну винагороду за свою працю, крім жалування, та запроваджували смертну кару за вчинення вказаних дій [17, с. 15-20]. Зокрема, в Указі від 24 грудня 1714 р. було передбачене наступне положення: «За-

бороняється всім чинам, які при справах поставлені, вимагати жодні посули, і з народу брати торгами, підрядами та іншими вигадками» [16]. Таким чином, якщо в попередні періоди злочини, які полягали в одержанні неправомірної вигоди (так звані «посули»), розглядалися як порушення службового обов'язку у сфері судочинства, то в законодавстві Петра I вони виділяються в окремі загальні склади злочинів.

Наприкінці першої половини XIX ст. був прийнятий новий кримінальний закон – Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., який був затверджений російським імператором Миколою I, яке, на відміну від інших пам'яток права, вирізнялось багатостатейністю та казуїстичністю [18, с. 50]. Слід зазначити, що у цьому документі вперше регламентувалась відповідальність чиновника або іншої особи за вчинення дій, які полягають у прийнятті обіцянки, одержанні (з попередньою згодою та без попередньої згоди) або вимаганні хабара, подарунка, винагороди, грошей, речей. Окремо були передбачені склади одержання неправомірної вигоди особисто чиновником або через посередника (Розділі V «Про злочини і проступки по службі державній і суспільній» Глави VI «Мздоїмство і лихоїмство» (ст.401-413)). Відповідно, «поняття мздоїмство» трактувалось як отримання чиновником чи іншою особою неправомірної вигоди за вчинення законних дій, натомість, «лихоїмство» полягало в одержанні неправомірної вигоди за вчинення дій незаконного характеру [19, с.144]. З вищезазначеного випливає, що законодавець того часу диференціював відповідальність за одержання неправомірної вигоди особою, в залежності від того, чи суперечить закону дія, яка нею вчиняється в інтересах особи, яка надає неправомірну вигоду, чи ця дія вчиняється згідно з законом.

Так, у ст.401 Уложення 1845 р. зазначено наступне положення: «Якщо чиновник або інша особа, яка перебуває на державній чи суспільній службі, за вчинення дії, яка входить в обов'язки його служби, прийме, хоча і без будь-якого порушення своїх обов'язків, подарунок, який полягає у грошах, речах або в будь-чому іншому або прийме подарунок без попередньої на те згоди, та не поверне

його негайно або не пізніше як через три дні з моменту одержання, то в такому випадку він підлягає грошовому стягненню у розмірі двічі більшому від ціни подарунка та звільненню з посади». Такому ж покаранню підлягає і та особа, яка приймає вищевказані подарунки через інших осіб або дозволить від свого імені приймати подарунки дружиною, дітьми чи іншими родичами.

Натомість, у ст.402 Уложення 1845 р. передбачена відповідальність за прийняття в дар грошей, речей або будь-чого іншого та «вчинення або допущення чого-небудь протилежного, що суперечить обов'язкам служби». За вчинення вказаних дій законом було передбачено покарання у виді позбавлення всіх особистих, так і присвоєних прав, а також заслання в Томську або Тобольську губернію на термін від одного до трьох років та побиття різками. З одного боку, встановлення відповідних мір покарання за вчинення вказаних дій свідчить про суворість тогочасного законодавця, однак з іншого – їх застосування було своєрідним засобом стримування від вчинення суспільно-небезпечних дій, які полягають в одержанні неправомірної вигоди.

Разом із тим, у цій пам'ятці права також були передбачені обставини, які пом'якшують покарання. Зокрема, якщо особа, одержавши неправомірну вигоду та не вчинивши жодних порушень по службі, щиро розкаялась та повідомила про відповідний факт своєму начальству, то, за таких умов, суд має право пом'якшити міру покарання, обмежившись лише виключенням особи зі служби, позбавленням посади або суворою доганою (ч. 2 ст.402).

Окрім того, особа підлягає покаранню також у тому випадку, «коли гроші і речі були їй ще не віддані, а тільки обіцяні, однак вона дала на це згоду» (ч.2 ст.405). Тобто у цьому документі вперше була передбачена кримінальна відповідальність за прийняття обіцянки неправомірної вигоди. Відповідно, чим складнішими ставали суспільні відносини, тим більше впроваджувались у життя нові положення про заборону прийняття обіцянки або одержання неправомірної вигоди.

Відповідно до ч.2 ст.406 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., найвищим ступенем «лихоїмства» (одержан-

ня неправомірної вигоди за вчинення дій незаконного характеру) було вимагання неправомірної вигоди, а зокрема, «будь-яка вимога подарунків або невстановленої законом платні, або будь-яких послуг, прибутків чи інших вигод, за справу, яка стосується служби чи посади винного...».

В останнє десятиріччя XIX ст. був підготовлений новий кримінальний кодекс — Кримінальне уложення 1903 року, яке було підписане імператором, але повністю так і не ввійшло в дію [20]. Відповідальність за одержання неправомірної вигоди була передбачена у ст.ст.656-662. Так, у ч.1 ст.656 Уложення 1903 р. було передбачено наступне положення: «Службовець, який винний в одержанні хабара, завідомо наданого йому, за вчинення дій, які входять у коло його обов'язків по службі, підлягає покаранню у виді ув'язнення в тюрмі на термін не вище шести місяців». У цій же статті кримінально-караними вважались дії, які полягали в одержанні неправомірної вигоди за вчинення злочинного діяння або кримінального проступку (ч.3 ст.656).

Також у цій пам'ятці права законодавцем регламентувалась відповідальність за одержання неправомірної вигоди службовцем, за вчинення дій, які входять у коло його обов'язків, внаслідок її витребування. При цьому покарання за вказані дії полягало в ув'язненні в тюрму на термін, не менше трьох місяців. Отже, якщо порівнювати відповідне покарання із тим, яке передбачене у ч.1 ст.656 Уложення 1903 р., то виходить, що за одержання неправомірної вигоди внаслідок її вимоги судом може бути призначене менш суворе покарання, ніж за одержання такої вигоди без пред'явленої вимоги.

Вищевказаними діями не обмежується регламентація кримінальної відповідальності за одержання неправомірної вигоди. Покаранню підлягали також дії, які полягали у присвоєнні дару службовцем, який наданий йому для передачі іншій особі, а також прийняттю його з метою присвоєння під видом іншого службовця (ст.661).

З аналізу вказаної пам'ятки права випливає, що законодавець не диференціював осіб, які можуть підлягати кримінальній відповідальності за одержання неправомірної ви-

годи (лише службова особа). Окрім того, не було передбачено відповідальності за прийняття пропозиції або обіцянки одержання неправомірної вигоди.

У 1922 році був прийнятий КК УСРР, який був першим кодифікаційним актом, що систематизував норми радянського кримінального права, у якому була передбачена відповідальність за одержання службовою особою хабара. У теорії кримінального права зазначається, що запровадження відповідальності за вказані дії мало декларативний характер, оскільки за радянських часів доступ до чиновницького апарату та надання ними послуг були можливі лише за корупційною схемою [10, с.81]. З цього приводу О.С. Бондаренко пише, що «до кримінальної відповідальності притягали виключно тих осіб, що отримували хабарі-підкупи, у той час як хабарі-подяки чи хабарі-дарунки взагалі перестали сприймати як прояви антиправової поведінки» [21, с.21].

У подальшому було прийнято КК УРСР 1927 року, який мало чим відрізнявся від свого попередника. Зокрема, у ст.117 була передбачена відповідальність за одержання службовою особою особисто або через посередників у будь-якому виді хабара за виконання чи невиконання в інтересах особи будь-якої дії, яку службова особа могла і повинна була вчинити виключно внаслідок свого службового становища.

Важливий крок у розвитку кримінально-правових норм зробив КК УРСР 1960 р. Відповідальність за одержання хабара була передбачена у ст. 168 КК. Покарання за вказані дії полягало у виді позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна і позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років. Кваліфікуючими ознаками одержання хабара були наступні: великий розмір одержання хабара, вчинення злочину посадовою особою, яка займає відповідальне становище, попередня змова групи осіб, повторність, вимагання (ч. 2 ст. 168); особливо великий розмір хабара; вчинення злочину посадовою особою, яка займає особливо відповідальне становище (ч.3 ст.168).

Висновки

Аналіз історичних джерел права засвідчив, що кримінальна відповідальність за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди забезпечувалась не на всіх етапах розвитку суспільства. За часів Руської Правди існувала «система кормління», яка утримувала чиновників за рахунок населення відповідної території, що не суперечило букві закону та вважалося соціально-прийнятним явищем. Правові норми, які вперше передбачали відповідальність за одержання неправомірної вигоди, з'явилися у Судебниках 1497 та 1550 рр., однак вони не мали універсального характеру і поширювалися переважно на сферу здійснення судочинства. У подальшому одержання неправомірної вигоди диференціюється в залежності від правомірності дій, вчинюваних вигодоодержувачем, з'являються нові його форми, а також види неправомірної вигоди (Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., Кримінальне уложення 1903 року). Разом із тим, законодавчі норми, які передбачають кримінальну відповідальність за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди, у сформованому вигляді з'явилися лише у чинному КК України, однак і вони не позбавлені недоліків.

Актуальним у цьому напрямі є запозичення історичного досвіду щодо передбачення кримінальної відповідальності лише за прийняття обіцянки або одержання неправомірної вигоди, оскільки юридичні конструкції «прийняття пропозиції» та «прийняття обіцянки» є дуже близькими за змістом, у зв'язку з чим у правозастосовних органів під час проведення кримінально-правової кваліфікації є проблема у їх розмежуванні.

Література

1. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія / М.І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
2. Дідик С.Є. Від хабарництва до неправомірної вигоди суддів: еволюція законодавства / С.Є. Дідик // Часопис Київського університету права. – 2013. - №3. – С.284-287.

АНОТАЦІЯ

Досліджуються питання кримінальної відповідальності за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди в історії кримінального законодавства. Визначено сутність історичного аспекту походження поняття «неправомірна вигода».

SUMMARY

The research paper studies the issue of criminal liability for accepting proposal, promise or receipt of illegal in the history of criminal law. Defines the essence of the historical aspect of the origin of the concept of «undue advantage».

3. Цитряк В.Я. Хабарництво: історико-правові аспекти соціального явища та протидії йому в Україні / В.Я. Цитряк // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – С.241-245.

4. Павленко С.О. Основні етапи боротьби з хабарництвом: історичний аспект / С.О. Павленко // Науковий вісник національної академії внутрішніх справ. - №2. – 2013 р. – С.373-382.

5. Сисоєв Д.О. Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми: історія криміналізації в Україні / Д.О. Сисоєв // Наше право. - №1. – 2014 р. – С.89-95.

6. Дідик С.Є. Розвиток кримінального законодавства у сфері протидії корупції суддів / С.Є. Дідик // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Випуск 1. – Том 3. – 2014 р. – С.26-30.

7. Іванов В.М. Історія держави і права України: [навчальний посібник] / В.М. Іванов. – К.: Атіка, 2003. – 416 с.

8. Комментарий к пространной редакции Русской Правды // Российское законодательство X-XX веков : В 9 т. / Под ред. О. И. Чистякова. - М., 1984. - Т.1 : Законодательство Древней Руси. – С. 47-129.

9. Малахов А. Табель о взятках / А. Малахов // Коммерсантъ - Деньги – от 27.06.2005. – № 25(530). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.aferizm.ru/history/his_vzyatka_tabel.htm

10. Сивопляс Ю.Ю. Окремі аспекти генезису терміна «неправомірна вигода» / Ю.Ю. Сивопляс // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Випуск 5-2. – Том 1. – 2014 р. – С.79-82.

11. Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича: [Монографія]. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 112 с.

12. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / За ред. В.Д. Гончаренка. К.: Видавничий дім «Ін Юре». – 2000 р. – Т.1 – 472с.

13. Лепісевич П.М. Державно-правовий устрій України в імперську добу: [навч. посібник] / П.М. Лепісевич, І.Я. Терлюк. – Львів: Край, 2005. – 127с.

14. Номоков П. В. Уголовно-правовая характеристика получения взятки: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / П. В. Номоков. – Иркутск, 2005. – 187 с.

15. Российское законодательство X-XX веков: в 9 томах. – Том 3: Акты земских соборов / М.: Юрид. лит. – 1985. – 290 с.

16. Борьба с коррупцией в государственных органах Республики Казахстан: учебное пособие. Под ред. Е.О. Алауханова – Алматы: 2008 г. - 330 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum6770/item6776.html>

17. Кабанов П. А. Коррупция и взяточничество в России: исторические, криминологические и уголовно-правовые аспекты / П. А. Кабанов. – Нижнекамск, 1995. – 172 с.

18. Курс уголовного права в пяти томах. Том 5. Особенная часть / Под ред. Г.Н. Борзенкова, В.С. Комисарова. М.: Зерцало, 2002 – 50 с.

19. Лузгин И.И. Коррупция и ее общественная опасность: [курс лекцій для студентов неюридических специальностей] / И.И. Лузгин. –Новополоцк: ПГУ. – 2012. – 144 с.

20. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посіб. / П. П. Музиченко. – [6-те вид., перероб. і доп.] - К.: Знання, 2007. - 471 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/12191121/pravo/kriminalne_zakonodavstvo_rosiyska_imperiya

21. Бондаренко О.С. Історичний аспект формування поняття «неправомірна вигода» / О.С. Бондаренко // Юридичний вісник 2 (31). – 2014 р. – С.20-23.